

AdRem

REMONSTRANTS TIJDSCHRIFT jaargang 35 NUMMER 2 maart 2024

Euthanasie

Jaap Schuurmans >

‘Morele weerzin’

Mirjam Hulzebos

‘In liefde laten gaan’

Dick Jonker

‘Euthanasie is egoïsme’

4 *Jaap Schuurmans*
'Morele weerzin'

14 *Susanne van der Sluijs*
'Het evangelie ligt op straat'

22 *Paul van Tongeren*
'Autonomie is een
problematisch begrip'

25 *Marjorie Specht*
'Wat als...'

en verder Redactioneel **3** Het is altijd oorlog in mijn hoofd **8** Euthanasie & levensbeschouwing **11** De nabestaanden **12** Verder praten **13** Meiresonne in woord & beeld **16** De zin der onvolmaaktheid **18** De vergetelheid **26** Theodor Marius van Leeuwen **28** Korte berichten **31** Het gezicht **32**

Het volgende nummer van AdRem verschijnt op 16 april 2024.

COLOFON Redactie: Tjaard Barnard (hoofdredacteur), Rachel Adriaanse, Charlotte Hille, Kim de Berg, Geertrui Meinema-Linders, Michel Peters (eindredacteur). **Redactieadres:** AdRem, Nieuwegracht 27a, 3512 LC Utrecht, tel. 030 2316970, adrem@remonstranten.nl **Administratie** (adreswijzigingen en andere mutaties): info@remonstranten.nl of via bovenstaand redactieadres. **Website:** www.remonstranten.nl **Kosten:** gratis voor remonstranten, € 39,50 per jaar voor niet-remonstranten. **Advertentiewerving:** Michel Peters, 06 27 62 55 88, communicatie@remonstranten.nl, tarieven op aanvraag verkrijgbaar. **Uitgave:** De Remonstranten. **Ontwerp:** Marjorie Specht, www.ontwerpkantoor.nl **Omslagfoto:** Allard Willemse. **Druk:** Drukkerij Wilco ISSN 0925-238X © Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder voorafgaande toestemming van de redactie. **IBAN:** NL 45 INGB 0004088342 tnv Remonstrantse Broederschap expl. AdRem te Utrecht.

4

Jaap Schuurmans

‘Je kunt zoveel voor iemand betekenen in die laatste fase’

Euthanasie

Het meest opvallende in het bericht van het overlijden van Dries en Eugenie van Agt was het feit dat het hier een duo-euthanasie betrof. Het toont aan hoeveel er is geschoven in opvattingen gedurende de afgelopen decennia.

Uw redactie – voor dit nummer aangevuld met gastredacteur dr. Annemarieke van der Woude, die wij zeer dankbaar zijn! – probeert in deze maatschappelijke discussie met een breedte van standpunten materiaal aan te leveren ter overweging. Wat vraag je nu eigenlijk van een arts? Bestaat die autonomie eigenlijk wel? Hoe kijken nabestaanden er tegenaan? Hoe moet het, bij zwaar psychisch lijden? Romantiseren we de ‘goede dood’ niet teveel?

In dit nummer stellen we ongemakkelijke vragen. Maar met het geheel hopen we een bijdrage te bieden aan een gesprek zonder gemakkelijke antwoorden. Om dat gesprek te vergemakkelijken zijn gespreksvragen toegevoegd. ■

Tjaard Barnard, hoofdredacteur
barnard@remonstrantenrotterdam.nl

Wie is Annemarieke van der Woude?

Voordat zij predikant werd in de Remonstrantse Gemeente Oosterbeek, in 2015, werkte Annemarieke van der Woude 10 jaar als geestelijk verzorger in een verpleeghuis. Sinds die tijd houdt zij zich intensief bezig met vragen rond het levenseinde. Zij schrijft er regelmatig over, onder andere in het dagblad Trouw.

Jaap Schuurmans is een markante huisarts. Dat zie je al als je zijn praktijk binnenloopt. Niets gelikts, maar een plek waar geleefd wordt. Een behandelkamer die vol met spullen staat, een wat rommelige (boeken)kast, al is er opgeruimd omdat hij de Inspectie verwacht. Op de behandeltafel liggen nog wel drie plastic dozen. Alsof er verhuisd wordt. Verder staan er enige kunstwerken, door hem zelf vervaardigd. Direct, geen afstandelijke witte jas. Een huisarts van het type: *you hate him or you love him*. En zo ziet het er ook uit op de Zorgkaart, de reviewsite van artsen. Tjaard Barnard sprak hem in Groesbeek over zijn proefschrift waarin hij onderzocht hoe huisartsen met euthanasie omgaan.

Morele *weerzin*

Te weinig aandacht ‘Als huisarts ben ik in Engeland opgeleid. Daar bestond een heel andere praktijk dan in Nederland. Veel meer aandacht voor palliatieve zorg. Euthanasie was niet aan de orde. In 2002 kwam in Nederland de wetgeving erdoor. Toen ik eenmaal huisarts werd, heb ik me enorm gespecialiseerd in juist die palliatieve zorg. Niet omdat ik principieel tegen euthanasie ben, helemaal niet. Maar we missen wat als we hier geen aandacht voor hebben. Geen aandacht voor de hele patiënt.’

Geen klein ziekenhuisje ‘De huisarts moet een gemakkelijk toegankelijke plek zijn met aandacht voor de hele mens. Huisartsenpraktijken worden tegenwoordig bijna kleine ziekenhuisjes, waar heel veel kleine verrichtingen plaatsvinden. Dat wil ik niet. Dat is juist niet wat de huisarts

moet zijn. Zie je die dozen op de behandeltafel? Die tafel heb ik al een week niet gebruikt.’

Misschien juist goedkoper ‘Ik heb me dus altijd beziggehouden met de palliatieve kant van het vak. Je kunt zoveel voor iemand betekenen in die laatste fase. Maar inderdaad, dat kost veel tijd en aandacht. Van een verzekeringsmaatschappij kreeg ik een getalsmatig overzicht van alles wat we hier in de praktijk doen. En ja zeker, sommige zaken kosten meer tijd en aandacht. Maar daar krijg je wel wat voor terug. Alleen zien de boekhouders van de verzekering dat niet. Hoeveel procent van je patiënten overlijdt thuis? Hoe vaak komt het voor dat er, bijvoorbeeld voor oudere mensen met dementie, een spoedopname nodig is? Dat zijn ook getallen waar je naar kunt kijken. Alleen ligt

die zorg bij een andere poot van de verzekeringsmaatschappij. Dus ze zien het niet. Ik denk dat het uiteindelijk veel goedkoper is wat ik doe. Maar niemand wil dat bekijken.’

Koffie-euthanasie ‘Ik ben al een hele tijd bezig met de palliatieve zorg. Ik schrijf erover en roer me in de discussies. En ongetwijfeld vinden mensen, collega’s, me lastig. In 2016 speelde de zogenaamde koffie-euthanasie. Euthanasie was verleend aan een zwaar dementerende mevrouw die in een verpleeghuis was opgenomen. Ze had een heel duidelijke wilsverklaring opgesteld. Maar toen het moment daar was, was ze niet meer in staat om haar wil coherent uit te drukken. Om de euthanasie mogelijk te maken, kreeg zij van te voren een verdovend middel in een kopje koffie. Terwijl zij rustig was gemaakt, kon

Niet populair
BIJ **collega's**

De dood WORDT NOOIT *mooi*

het infuus ingebracht worden en stierf zij. Deze zaak was in twee opzichten nieuw. Kon je afgaan op een oude wilsverklaring, zonder dat het nu bevestigd werd en mocht je iemand van tevoren sederen, zodat die persoon zich niet zou verzetten? Intuïtief vond ik beide posities moeilijk. Al heeft de Hoge Raad uiteindelijk zijn goedkeuring hieraan gegeven en is de arts ontslagen van rechtsvervolging. Juridisch klopt het, maar is het ook OK?’

Morele weergin ‘Op mijn initiatief plaatsten we met meer dan 450 artsen een advertentie in landelijke dagbladen met de tekst: *onze morele weergin om het leven van een weerloos mens te beëindigen is te groot*. Ze droegen per persoon € 100 euro bij. Dus ze waren zeer gemotiveerd voor deze

oproep. Je begrijpt dat dit me niet populair maakte bij alle collega’s.’

Onderzoek ‘Toen dit speelde, was ik ook betrokken bij een groep studenten van de universiteit hier, een soort *honours class*. Dat inspireerde me om de kwestie dieper te onderzoeken. Hoe zitten huisartsen erin? Ik onderzocht het kwantitatief en kwalitatief en ik wilde ook weten hoe het beter kon. Het proefschrift is een doordenking van een en ander. Ik legde een casus voor, vergelijkbaar met die van de koffie-euthanasie. Veel artsen, zo’n 43 %, vonden dat je niet voldoende had aan een wilsverklaring, 18 % wel. Het gebruik van kalmerende medicatie werd door 46 % verantwoord geacht, terwijl 32 % nee zei en 22 % het nog niet wist. Uit het

getalsmatige onderzoek komt dus een verdeeld beeld naar voren. Maar uit het kwalitatieve deel volgt vooral de wens dat artsen meer ondersteund moeten worden. Artsen zijn onzeker in deze ethische en juridische kwesties. Dit soort beslissingen moet in een veel bredere kring dan van alleen artsen worden genomen. Het is vooral belangrijk dat een heel team zich goed inleeft in de persoonlijke achtergrond van een patiënt en ook blijft kijken naar alternatieven. Veel ongemakken

Wie is Jaap Schuurmans?

Jaap Schuurmans (1961) studeerde geneeskunde in Groningen en studeerde af in 1989. Hij deed in Engeland in 1994 zijn huisartsenexamen. Hij specialiseerde zich in palliatieve zorg, maar volgde ook nog allerlei cursussen op het gebied van existentiële psychotherapie, filosofie en ethiek. Op 11 september 2023 promoveerde hij in Nijmegen op het proefschrift *Euthanasia Requests from Patients with Dementia. Exploring GPs' attitudes, experiences, barriers and needs*. Hiernaast is hij beeldend kunstenaar. In het proefschrift hebben afbeeldingen van zijn werk een grote rol.

of leed kunnen we wegnemen met de huidige inzichten van psychosociale interventies, medicatie of sedatie. Wellicht kunnen ethici en ook geestelijke verzorgers in dat uitgebreide team een rol in krijgen. Artsen voelen zich onzeker en dienen meer begeleiding hierin te krijgen.'

Wensverklaring 'Waar ik in de praktijk tegenop loop is de manier waarop naar de wilsverklaring rond euthanasie gekeken wordt. In de huidige uitleg van de Hoge Raad heeft die bijna absolute waarde gekregen als er geen expressie van de doodswens meer mogelijk is. Maar wil je iemand doodmaken die dat zelf niet meer weet? Hoeveel lijdt iemand die zijn familie niet meer kent of is dat eigenlijk het lijden van de familie? Is

dat dan een reden om iemand dood te maken? Dat merk ik ook bij gewone sterfgevallen. Hoe vaak ik wel niet de vraag krijg: *kan hij of zij niet wat meer morfine krijgen?* Ook als ik door middel van een pijnprikkel laat zien dat de patiënt niets meer voelt. De familie is soms ronduit boos op me.'

Geen verwachtingen scheppen

'Mensen moeten er niet van uitgaan dat een wilsverklaring automatisch wordt uitgevoerd. Het is een wensverklaring, maar de wereld kan heel anders zijn geworden op een later moment. Wat verwacht je dan van de arts of van een familielid dat voor jou moet beslissen dat het nu over is? Een verstandige huisarts bespreekt dit van tevoren, wanneer iemand met een dergelijke verklaring aankomt. Maar ja, daar heb je amper tijd voor. En mensen zijn soms heel volhardend of voorschrijvend in wat zij willen. Het gevaar is dat je de verklaring zomaar in je dossier stopt en dan verwachtingen wekt, die je eigenlijk niet kunt of wilt waarmaken.'

Te romantisch 'Mensen hebben een te romantisch, weinig realistisch beeld bij de dood. De laatste weken zie

je dat weer bij de duo-euthanasie van Dries en Eugenie van Agt. Het beeld van liefde tot in de dood. Maar wat je in dat plaatje mist is de werkelijkheid dat het voor beiden van tevoren een uitzichtloos lijden moet betreffen. Dat doodgaan iets is, dat je altijd alleen doet, ook al houd je de hand van elkaar vast. Ik moet denken aan het beeld van de broers Edward en Frans Van Raemdonck uit Temse die dicht bij elkaar de dood vonden in een bomkrater in de Eerste Wereldoorlog en zo gevonden werden. Vrijwel direct is dat geframed als broeders die elkaar vasthielden tot in de dood. Je kunt dat wel heel mooi beschrijven, maar je weet echt niet wat er is gebeurd. Er zijn ook bronnen die het anders vertellen. De dood wordt nooit mooi. Wat is een waardige dood? Misschien bestaat die wel niet. Het enige wat je kunt doen is iemand met zorg en liefde bijstaan. Dat is waar ik mij voor inzet.' ■

TEKST Tjaard Barnard,
redactie AdRem.

BEELD Allard Willemsse.

Sara, de dochter van PKN-predikant en geestelijk verzorger Mirjam Hulzebos, overleed in oktober 2021 door middel van euthanasie wegens ondraaglijk en uitzichtloos geestelijk lijden. Mirjam beschrijft het lijden van Sara en de vertwijfeling van haar zelf als moeder. En de houding van hulpverleners die Sara's doodswens niet konden respecteren.

Het is altijd oorlog in mijn hoofd

In 2020 was het jaarthema van de Protestantse Kerk in Nederland: het goede leven. Ik heb als gemeente-predikant geworsteld met dat thema. In dat jaar bereikte het leven van mijn dochter Sara nieuwe dieptepunten. We bevonden ons aan de grenzen van het goede leven.

Tijdens haar ziekteproces waren er momenten dat ik het gevoel had dat ik faalde. Ik voelde me mislukt als moeder die het niet voor elkaar kreeg dat het leven leefbaar werd voor haar dochter. En ik zag mezelf ook als dominee mislukken: hoe kon ik het evangelie verkondigen als mijn eigen dochter niet kon en ook niet meer wilde leven? Ik moest erkennen dat het me niet ging lukken haar te *redden* voor dit leven. Ondanks mijn geloof in de goede schepping, ondanks al mijn preken over licht in de duisternis, moest ik onder ogen zien, dat het leven voor mijn dochter niet goed was

en het donker voor haar te zwaar. Die acceptatie heeft er - paradoxaal genoeg - voor gezorgd dat ik tot het laatste moment er als moeder voor haar kon zijn. Het was geen gemakkelijke weg

Ik liep aan tegen GRENZELOOS OPTIMISME *in de maakbaarheid van het leven*

en het was vaak een heel eenzame weg. Ik liep aan tegen grenzeeloos optimisme in de maakbaarheid van het leven. Behandelaars van Sara konden hun machteloosheid slecht verdragen. Er was weinig ruimte om

te erkennen dat er grenzen zijn aan behandelmogelijkheden en dat het sommige patiënten niet gegeven is om te herstellen of te genezen.

Monster Sara is de jongste van vier dochters. Van jongs af aan waren er diepe angsten en heftige emoties. Sociaal miste ze de aansluiting met leeftijdsgenootjes. Vanaf haar twaalfde is ze in behandeling geweest bij psychiatrische instellingen. Alle mogelijke variaties aan therapieën heeft ze doorlopen en vele soorten medicatie gebruikt, met tot slot een periode van intensieve elektroshocktherapie. Nooit veranderde er wezenlijk iets aan hoe zij over zichzelf dacht en hoe zij zich voelde. Het werd in de loop der jaren alleen maar erger. Ze sneed zichzelf en deed meerdere ernstige suïcidepogingen. Er had zich een monster in haar genesteld. Dat monster was er altijd en gaf negatief commentaar op alles wat

zij deed, zei of zelfs maar dacht. *Het is altijd oorlog in mijn hoofd*, zei ze. Ik voelde me steeds machtelozer worden en moest erkennen dat ik de hoop op herstel voor Sara aan het verliezen was.

Op haar 16e stelde Sara de vraag: *mag je ook euthanasie als je nog geen 18 bent?* Haar verlangen naar de dood ging dwars tegen mijn moedergevoelens in. Maar ik zag ook dat het echt niet meer ging. Zelf zei ze *het leven voelt voor mij als watertrappelen met een blok beton aan mijn benen* en ik *kàn niet meer*. Ze was op.

Steun in doodswens In plaats van koste wat het kost proberen haar in leven te houden, besloot ik haar te

*Het leven
voelt voor mij
als WATER-
TRAPPELEN
MET een blok
beton aan
mijn benen*

volgen. Ik kon en wilde haar niet aan haar lot overlaten, en ben haar gaan steunen, ook in haar doodswens.

Deze houding werd mij door haar behandelaars niet in dank afgenomen. Ik werd als moeder gewantrouwd. Ik vond op mijn beurt dat Sara's lijden niet serieus genomen werd. Hoewel Sara een uitgesproken doodswens had en er in haar dossier de diagnose *chronisch suïcidaal* stond, werd er door behandelaars met Sara niet over de dood gesproken. Het onderwerp werd in de spreekkamers angstvallig vermeden. Wat ik heel erg gemist heb was de bereidheid en het vermogen om te zitten en echt te luisteren en de hopeloosheid uit te houden, en te

treuren. Ik liep aan tegen een grenze-
loos optimisme in de mogelijkheden
van de psychiatrie. Ook na jarenlang
teleurstelling op teleurstelling na alle
mogelijke behandelingen en thera-
pieën, bleef het adagium: *we geven de
moed niet op*. Ik heb me daardoor in
de steek gelaten gevoeld. En ik vind
dat ook Sara als patiënt in de steek
gelaten is. Er was geen ruimte voor
erkenning van de uitzichtloosheid.
Er was geen ruimte voor *stervensbe-
geleiding*, terwijl het op een gegeven
moment echt wel duidelijk was dat
de kans op sterven enorm groot was.

Lijden is liefhebben Ik heb
vaak aan de vrienden van Job ge-
dacht, die bij hem kwamen en eerst

maar eens zeven dagen en zeven
nachten naast hem op de grond bleven
zitten zonder iets tegen hem te zeggen
(Job 2: 13). De theoloog Henri Nouwen
zegt in zijn boek *Jezus volgen: Als we
liefhebben, volgen we, ook als dat ons
leidt naar plaatsen waar we niet willen
zijn, naar lijden. Dan is lijden liefhebben*
(pag. 75/76). Waar we weigeren of ver-
leren om lijden onder ogen te komen,
verliezen we ook de liefde.

Het goede leven was voor Sara niet
weggelegd. Het heeft mij als moeder
moeite gekost om dat onder ogen te
zien, maar mijn liefde voor haar heeft
ervoor gezorgd dat ik dat op een ge-
geven moment toch kon. Het heeft in
Sara's geval *goed sterven* mogelijk ge-

maakt. En sterven hoort bij het leven.
Ook binnen de psychiatrie sterven
mensen, meestal op een gruwelijke
en eenzame manier. Het vraagt moed
en liefde om dat onder ogen te zien en
het gesprek daarover aan te gaan. Uit
cijfers blijkt dat alleen al het gesprek
erover aangaan, veel mensen met een
doodswens oplucht en vaak ook op
andere gedachten brengt. Het is dus
in alle opzichten een gemiste kans als
dit gesprek uit de weg wordt gegaan.

Er was geen ruimte VOOR ERKENNING van de uitzichtloosheid

Stichting In liefde laten gaan

In november 2022 richtte Mirjam Hulzebos samen met
twee andere moeders de *Stichting In liefde laten gaan*
op, voor ouders van een kind dat binnenkort euthanasie
krijgt of al heeft gekregen op basis van een psychische
aandoening. Lotgenotencontact en voorlichting zijn de
belangrijkste doelstellingen van de stichting. Voor meer
informatie: www.inliefdelatengaan.nl.

Feiten en cijfers over euthanasie op grond van psychisch lijden

In Nederland is sinds 2002 euthanasie en hulp bij
zelfdoding wettelijk toegestaan. De toetsing bij een
verzoek tot euthanasie vanwege psychisch lijden is
grondig en uitgebreid. Slechts 1 op de 10 aanvragen
op basis van psychisch lijden wordt gehonoreerd. In
2021 en toevallig ook in 2022 kregen in Nederland 115
mensen met ondraaglijk en uitzichtloos geestelijk lijden
euthanasie, in 2021 waren 26 van hen jonger dan 30
jaar. Vooral verzoeken in die leeftijdsgroep worden vaak
afgewezen. Een arts moet ervan overtuigd zijn dat er
geen redelijke behandel mogelijkheden meer zijn.

Bij haar laatste suïcidepoging brak
Sara haar nek en belandde ze met een
hoge dwarslaesie in het ziekenhuis.
Daar vond een eerste gesprek plaats
met een psychiater van het Expertise-
centrum Euthanasie. Dit gesprek was
een verademing. Deze psychiater ver-
stond wel de kunst om over de dood
te praten en te zitten en te luisteren
en het uit te houden bij al het leed dat
toen boven kwam. Zij doet dit werk
uit barmhartigheid, vertelde ze.
De psychiater en twee onafhankelijke
artsen die geconsulteerd werden,
kwamen tot de conclusie dat Sara's
lijden ondraaglijk en uitzichtloos was.
De laatste drie maanden van haar
leven hebben we zelf thuis voor Sara
gezorgd. Ze zei in die periode: *het
allerliefst wil ik terug bij jou in de buik,
maar dat kan niet. Wil je dan heel dicht
bij me zijn als ik ga?*
Op 18 oktober 2021 stonden haar
zussen en mijn man om ons heen en
is Sara in mijn armen gestorven. ■

TEKST Mirjam Hulzebos,
geestelijk verzorger in
Medisch Centrum Leeuwarden.

EUTHANASIE & LEVENSBESCHOUWING

GODSBEELD & MENSBEELD

Stel je voor: je piekert over de manier waarop je op één pagina een verlossend bericht over euthanasie kunt formuleren. En je leest op internet dat nog altijd de meeste kerken en christelijke politieke partijen *njet* zeggen tegen elke vorm van zelfdoding. Stel je voor dat je bezig bent religie als gestolde menselijke verbeelding in stelling te brengen – wat je via Spinoza op de gedachte brengt dat het allemaal draait om mens- en godsbeelden... en zie, precies dán komt het bericht binnen dat Dries van Agt en zijn vrouw Eugenie dit aardse bestaan door euthanasie hebben verlaten.

Ineens blijkt de praktijk toch anders te werken dan de theorie. Van Agt, dat was toch die verstokte Nijmeegse katholiek voor wie maar één adagium gold: niet doden zonder *noodzaak*, of het nu het nauwelijks begonnen leven of het eindeloos uitgestelde einde betrof? Een adagium dat gebaseerd was op de kerkelijke leer van de menselijke afhankelijkheid. En wel van Gods scheppende verkiezing, zijn wilsbesluit over leven en dood als absoluut principe. Niks *laïcité*, niks scheiding van kerk en staat, van religie en politiek.

Tegen die achtergrond zijn vele bestuurders-als-representanten-Gods te plaatsen. Niet slechts de Van Agt uit de jaren '70, maar orthodoxen uit de meest uiteenlopende windrichtingen, van de Russisch-Orthodoxen tot de Trump-aanhangers onder de streng-evangelicalen in de VS.

Goddank
ZIJN WE
MONDIG
geworden

Ecce homo Goddank zijn we mondig geworden. Zelfs bij Van Agt zie je hoe een ander mensbeeld voor het traditionele godsbeeld kan schuiven. In de huidige euthanasiediscussie duikt het oeroude beeld *ecce homo* op: zie de mens, de lijdende mens aan het eind van zijn krachten. De dood wordt een verlossing. Voor wie het leven

opvat als een natuurlijk proces – dat vanaf het begin in het teken van het einde staat – kan de dood een welkome gast zijn. Euthanasie dus, maar niet zonder bewustzijn van de grote verandering in gods- en mensbeelden. Uitgerekend een taak voor Remonstranten, geheel in lijn met de rol die Arminius al eeuwen geleden speelde.

Een sneue constatering voor hen die zweren bij oude geloofsformuleringen die rust en troost bieden. Wie de dood ervaart als een bij uitstek onwelkome gast vindt zekerheid bij een God die alle touwtjes in handen houdt, die de absolute heerschappij voert over begin én einde van het mensenleven. *Hands off*, geloof nou maar dat de dood is overwonnen en alles in Gods handen ligt. Een troost voor onderdanigen, maar... een absurditeit voor wie de autonome vrijheid heeft geproefd. Het kan zijn dat alles wat mensen niet kunnen vatten en waarin ze geen verandering kunnen aanbrengen, op het conto van de Hogere Macht werd geschreven, maar kun je op grond daarvan *nu* nog overgave aan de wil van God claimen? Verre van dat. ■

TEKST Hans Dirk van Hoogstraten was hervormd predikant in Middelharnis en Utrecht (met duidelijk vrijzinnige inslag), agogisch medewerker op Oud Poelgeest en universitair hoofddocent ethiek aan de Radboud Universiteit. Vriend van DoRe Nijmegen.

BEELD Marjorie Specht.

De nabestaanden

Mijn moeder overleed door middel van euthanasie toen ze net 85 was geworden. Na een beroerte een half jaar eerder, sprak ze die wens uit. Dat ze dat zo wilde, was voor ons, mijn broer en mij, niet onverwacht. Het is raar, moeilijk om te zeggen, maar het gaf mij ook een soort van rust. Tussen mijn moeder en mij was het zo, dat ik me wel zorgen over haar maakte, maar er weinig mogelijkheden waren om in actie te komen.

Het duurde een tijd voor haar verzoek goedgekeurd werd. Deze periode was een ingewikkelde rollercoaster voor ons allemaal. In die tijd stelde zij zich meer open, vertelde ze over haar gevoelens. Dat verdiepte onze gesprekken. Ze schreef in die tijd dat ze van mij geleerd had dat je in kwetsbaarheid juist ook sterk kon zijn. Dat soort dingen hielp mij er vrede mee te hebben. ■

Katinka Slothouwer

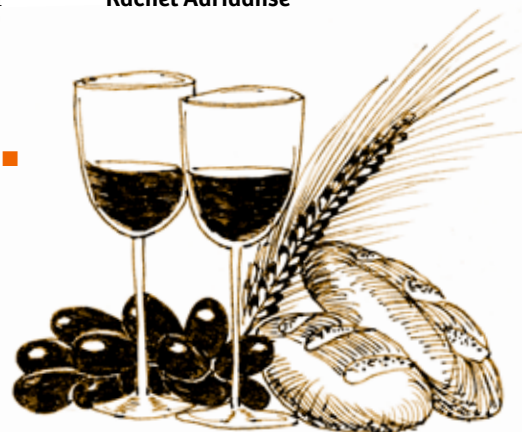

Een moeilijk aspect van het levenseinde door euthanasie van een dierbare – in dit geval mijn man – was voor mij de willekeurigheid van het tijdstip. Onze huisarts is op woensdag vrij en stelde voor het op dinsdag eind van de middag te laten gebeuren, zodat zij de volgende dag weer wat tot zichzelf kon komen. Was haar vrije dag donderdag geweest, dan had ik mijn zo geliefde man een dag langer mogen behouden. Ik had alle begrip voor de huisarts en was ook blij dat het voor haar ingrijpend was, maar toch... ■

Nelleke Wentges – Viëtor

Dat het moment van overlijden bij euthanasie zo precies vastligt, is iets heel onwerkelijks. Maar je kunt er naartoe leven en dat is fijn. Mijn vader stierf in 2012 met hulp van euthanasie, omdat hij zichzelf niet wilde kwijtraken door dementie. Op de dag dat hij zou sterven ging ik 's morgens nog met hem wandelen. *Is dit een klucht of is het ernst?*, vroeg hij op een gegeven moment. Ook voor hemzelf was het onwerkelijk. Aan het einde van de ochtend kwam Marius van Leeuwen bij mijn ouders thuis. We zaten in een kring in de woonkamer, met broodjes en druivensap. Marius bad voor ons, een dankgebed en een gebed ter bemoediging. Daarna zeiden we om beurten wat we nog wilden zeggen. Tenslotte gaf Marius de zegen aan mijn vader. Dat vond ik een heel ontroerend moment. Toen kwam de huisarts en stierf mijn vader in vrede, met ons om zich heen. Een mooier afscheid was niet denkbaar, een genadiger dood evenmin. ■

Rachel Adriaanse

BEELD Godfried Vonk.

Verder praten

Ik deed in de jaren voor haar dood veel voor mijn moeder. Wij hadden een goede band. Ze was altijd fit geweest. Op enig moment kwam ze toch in het ziekenhuis voor iets wat een kleinigheid leek, maar al gauw bleek dat ze uitzichtloos ziek was. Ze had allang aangegeven dat ze euthanasie zou willen als ze echt ziek zou blijken. Ik snapte dat goed, ik had er ook vrede mee. Maar achteraf ging het voor mij te snel. Binnen 14 dagen was ze er niet meer. Het was een rollercoaster. In één keer was die band er niet meer. Van mij had het langzamer gemogen, niet voor haar, maar voor mezelf. Euthanasie is een soort egoïsme van degene die het wil. En dat kan ik goed begrijpen, maar realiseer je wel wat het voor je kinderen en naasten betekent. Praat erover. ■

Dick Jonker

De thematiek van deze AdRem nodigt uit tot met elkaar verder praten. Niet alleen omdat het onderwerp bij zovelen van ons leeft, maar ook omdat onze keuzes met betrekking tot leven en dood nooit losstaan van onze omgeving. Wat gebeurt er met onze naasten wanneer wij denken over (of toeleven naar) een zelfgekozen dood? In hoeverre weerspiegelt onze houding ten opzichte van euthanasie ons gelovig denken? En wat zegt het verlangen naar euthanasie over ons leven en samenleven? Als redactie hopen we met dit themanummer niet alleen de individuele lezer aan het denken te zetten, maar ook het onderlinge gesprek te entameren. Als voorzet voor zo'n gesprek, bijvoorbeeld binnen de gemeente, reiken we hierbij een aantal vragen aan.

Als opmaat van het gesprek

- In hoeverre houdt de vraag naar voltooid leven en euthanasie u bezig? Is uw denken over dit onderwerp in de loop der tijd veranderd en zo ja, op welke manier? Zijn er mensen met wie u hierover kunt praten? En met wie zou u er wel over willen praten, maar is dat in de praktijk niet zo makkelijk?

Bij het stuk over Van Holk

- In dit artikel wordt verteld hoe de naaste familie van Van Holk het vermoeden heeft dat zijn sterven een zelfgekozen dood was. Wat zou de reden zijn geweest dat hij de keuze heeft gemaakt dit niet met anderen te delen? In hoeverre is de mogelijkheid om afscheid te nemen voor u belangrijk bij het sterven?
- In een van zijn publicaties stelt Van Holk dat het onvoltooibare een grondtoon van het bestaan is. Een zelfde gedachte komt naar voren in een boek van schrijfster Charlotte Mutsaers dat begint met de zin dat *elk leven in principe een Unvollendete*

is. Hoe verhoudt dit idee zich tot de ervaring dat je leven voltooid kan zijn?

Bij het interview met huisarts Jaap Schuurmans

- In de casus van de zogenoemde *koffie-euthanasie* komen twee posities naar voren die tegenover elkaar staan. Schuurmans neemt zelf duidelijk positie in. Hoe kijkt u tegen deze kwestie aan? Welke overwegingen spelen bij u een rol?
- Jaap Schuurmans maakt onderscheid tussen een wils- en een wensverklaring. Wat bedoelt hij daarmee? In hoeverre vindt u dit een zinnig onderscheid?
- *De dood wordt nooit mooi*, zo stelt de geïnterviewde. Kunt u zich in deze uitspraak vinden of kan de dood wel degelijk mooi zijn? En zo ja, wanneer is dat het geval?

Bij het artikel over Mirjam Hulzebos en haar dochter Sara

- In dit indrukwekkende verhaal wordt verteld hoe er bij de behandelingen van Sara eigenlijk geen ruimte was voor haar doodswens. Hulzebos loopt aan tegen het *grenzeloos optimisme over de mogelijkheden in de psychiatrie*. Wat ligt er achter dit optimisme, denkt u? Hoe kunnen wij mensen in de situatie van Sara en Mirjam nabij zijn? Waarom blijkt dit in de praktijk vaak zo moeilijk?

In hoeverre wordt het gesprek over euthanasie in onze samenleving op een goede manier gevoerd? Welke bijdrage kunnen wij als kerk daaraan leveren? ■

TEKST Kim de Berg, redactie AdRem, remonstrants predikant bij de Federatie in Gouda en predikant in de Zendingskerk te Ermelo.

Het evangelie **ligt op straat**

Onlangs las ik het boek *Waarom doe ik dit in Godsnaam?* van Gert-Jan Segers, voormalig partijleider van de ChristenUnie. Een boek vol columns die hij schreef voor het Nederlands Dagblad. Een van die columns heet *Een heilige, algemene stoeptegels*, refererend aan de apostolische geloofsbelijdenis. Het gaat over de vraag of er christelijke stoeptegels bestaan, waarmee de zin van lokale, christelijke politiek in twijfel wordt getrokken.

Neem je het letterlijk dan is dat een absurde vraag. Aan een stoeptegels zelf, de noodzaak of de kwaliteit ervan, is niets christelijks. Maar misschien wel in het besluit tot betegelen, of tot het leefbaar maken van de omgeving. Voortkomende uit de zorg die wij als mensen tegenover onze medemens hebben. Het willen zorgen voor een ander komt ergens vandaan. Christenen leven immers vanuit het Woord. En dat bepaalt de manier waarop wij naar God, onszelf en naar de wereld kijken.

Het is volbracht Dat er wel degelijk christelijke stoeptegels bestaan, ontdekte ik in Ommen. Ik was daar een paar dagen op vakantie en vond er een prachtige, ontroerende stoeptegels die het hele evangelie samenvatte. Waarschijnlijk hadden de kinderen van de basisscholen de opdracht gekregen vrolijke stoeptegels te maken die zouden worden verwerkt in het trottoir. Eén kind koos voor Pasen en verwoordde in een enkele tekening de hele bijbel. We zien Golgotha, Chris-

Aan een
stoeptegels zelf
DE NOODZAAK
OF DE KWALITEIT
ERVAN *is niets*
christelijks

tus aan het kruis, niet geflankeerd door twee kruizen maar door twee bomen, als ware het de levensboom en de boom van kennis van goed en kwaad uit het paradijs. Ook de geschapen dieren zijn aanwezig: de vogels in de lucht, de dieren op het land, de vissen in de zee. En Christus roept het uit: *het is volbracht*. Het open graf is al zichtbaar, met daaronder de woorden *De wereld leeft in mij*.

Eén mens kan het verschil maken Eén kind geeft helder aan wat de betekenis is van Goede Vrijdag en Pasen. Jezus zei het zelf ooit al, Psalm 8 citerende: *Door de mond van kinderen en zuigelingen hebt u zich een loflied laten zingen*. Deze steen is in wezen een loflied op het werk van God. Eén mens kan het verschil maken en kleur aanbrengen in een grijze wereld die steeds meer God aan het vergeten is. Eén mens heeft het verschil gemaakt. Goede Vrijdag en Pasen zijn daar het bewijs van. In Jezus raakten hemel en aarde elkaar. In zijn leven, zijn handelen, zijn ster-

ven en opstanding. Daar op Golgotha en in de graftuin is iets gebeurd wat ons menselijk verstand te boven gaat. Zowel in de drie uur diepe duisternis als in het ochtendgloren van de eerste dag. De wereld begon als het ware weer opnieuw bij Genesis 1, waarbij de duisternis en het woeste en doodse worden verdreven door het scheppen van het licht. Het licht bleek sterker dan de duisternis, toen en nu. Geen mens is getuige geweest van dat kostbare moment waarop de Vader zijn kind tot leven riep. Net zomin als dat we getuigen waren van de schepping. Toch bestaan ze beide. Het speelt zich af buiten de mens om, en tegelijker-

tijd zijn we er als mens bij betrokken, worden we onderdeel van de nieuwe schepping, wordt ons het leven gegeven en het uitzicht op het paradijs.

Pasen is levende hoop Waar zouden we zijn als we de opstanding afdoen als wensdenken, of een verhaal om een antiheld nog wat eerbehoud mee te geven. Waar zouden we zijn zonder het nieuwe leven van Pasen in deze tijd waarbij de brandhaarden in de wereld ons te veel worden, als het eigen leven ons zwaar valt, of het verlies van een geliefde. Waar zouden we zijn als we niet samen met Job kunnen zeggen *ik weet dat mijn*

verlosser leeft. Pasen is aanvaarden, een geschenk aannemen, je hart laten spreken, de moed houden te geloven in de levende God, in een betere wereld. Is weten dat je er niet alleen voor staat, wat er ook gebeurt in je leven. Pasen is een onverwachte wending in het lot van de mensheid, is levende hoop. Pasen is in wezen net zo concreet als een stoeptegel. Wat doen wij met Pasen? Lopen we eraan voorbij, er overheen, of blijven we stil staan? ■

TEKST Susanne van der Sluijs, remonstrants predikant in Doesburg.

Kasteel van Sedan, januari 2024

*'Laat uw dienaar
nu in vrede heengaan'*

Lucas 2 vers 29a

Het overlijden van oud-minister van Justitie en voormalig minister-president Dries van Agt, in februari van dit jaar, heeft me getroffen. Hij stierf *hand in hand* met zijn vrouw Eugenie, met wie hij zeventig jaar samen was, *op een zelfgekozen moment*. Nu klinkt dat romantischer dan het feitelijk was. Voor Van Agt en voor zijn vrouw gold dat zij, in termen van de Nederlandse euthanasiewet, *ondraaglijk en uitzichtloos* leden en dat er geen redelijke andere oplossing was om hun lijden te verlichten. Bovendien was het van beiden een *vrijwillig en weloverwogen verzoek*.

De zin der **onvolmaaktheid**

UIT DE GESCHRIFTEN VAN VAN HOLK

In 2022 stierven 29 paren door duo-euthanasie. Ter vergelijking: in 2018 betrof het 9 paren. Duo-euthanasie komt dus steeds vaker voor en dat valt ook wel te verklaren: niet alleen is een overlijden door euthanasie de afgelopen decennia steeds gewoner geworden, maar mensen worden ook steeds ouder. De fase van hun leven waarin ze lichamelijk zeer kwetsbaar zijn geworden maar niet terminaal ziek zijn, duurt langer. Dan kan, als er geen enkel uitzicht is op verbetering – nee, als je eigenlijk zeker weet dat het alleen maar minder kan worden –, het verlangen groeien om de dood niet af te wachten, maar dichterbij te halen.

Zelfonderzoek Ik kan niet goed peilen in welke zin het overlijden van Van Agt en zijn vrouw mij nu bezighoudt. Beschouwt u deze bijdrage daarom als een vorm van zelfonderzoek. Dat doe ik aan de hand van enkele teksten van Lambertus Jacobus van Holk (1893-1982), theoloog, cultuurfilosoof, remonstrants predikant en meer dan dertig jaar hoogleraar godsdienstwijsbegeerte en ethiek aan de Universiteit van Leiden (1931-1964).

In *De autonomie des geloofs*, uit 1955, denkt Van Holk na over de verhouding tussen geloofsinhoud – *christonomie* – enerzijds, en individuele oordeelsvorming – *autonomie* – anderzijds. Hij stelt: *Het woord van Christus geeft geen lijnrechte aanwijzingen omtrent ontheemden, euthanasie, opzettelijke persoonsverandering, enz. enz.* Bijbelpassages kunnen wel *onze gezindheid bezielen*, maar ze zijn te algemeen om concrete suggesties te geven voor ons handelen. De conclusie van Van Holk is dat ieder standpunt van iemand die zich vrijzinnig christen noemt altijd twee kanten heeft: *eigen toegewezen ik-aangelegenheid, waar dwars doorheen de betrokkenheid op God slaat, telkens weer; nooit eens-voor-al*. In die mens klinken, aldus Van Holk, voortdurend twee stemmen: Christus als leidraad is de ene, het persoonlijk geweten de andere stem. Wat de uitkomst van dat gesprek is, valt niet definitief vast te stellen: elk geloofsoordeel komt tot stand *door autonoom verwerkte ervaring, (...) welke altijd voorlopig is, onvoltooid en bij benadering*. Nieuwe situaties vragen, met andere woorden, om nieuwe overwegingen.

Ethiek In ongeveer diezelfde periode, begin jaren vijftig, verschijnen er ook twee bundels *zedekundige opstellen: Moreel Beraad I en II*. Ethiek is voor Van Holk niet een kwestie van algemeen geldende normen en waarden die je kunt toepassen op concrete vraagstukken, maar hij bewandelt de weg andersom: door middel van gevalsbeschrijvingen gaat hij op zoek naar ethische motieven. In het tweede deel bespreekt Van Holk de casus van een arts die zijn broer heeft verlost uit zijn lijden door hem te helpen zijn leven te beëindigen. De arts heeft van de rechter een straf opgelegd gekregen – het zou nog een halve eeuw duren voordat er in Nederland een euthanasiewet was –, maar Van Holk is het met dat juridisch oordeel niet eens. Bij de vraag naar euthanasie spelen ook pastorale overwegingen een rol, waaronder de onduldbaarheid van het lijden, vereenzaming bij het ouder worden en de afname van levenszin. Deze zouden, wat Van Holk betreft, meegewogen moeten worden in de beoordeling van hulp bij het levenseinde. De vraag of euthanasie *zedelijk verwerpelijk* is, ►

Lambertus Jacobus van Holk (1893-1982)
foto: Hendrik Jonker & Zn Photographs, Leiden University Library

zoals de titel van zijn opstel luidt, beantwoordt Van Holk dan ook ontkenkend.

Zijn boek *Levenskunst*, waarvan de eerste druk in 1949 verscheen, gaat over de weg die ieder mens in het leven af te leggen heeft, van de wieg tot het graf. In *De gang naar de dood* denkt Van Holk na over de vraag hoe je je op de dood kunt voorbereiden. Daar lees ik een zeer persoonlijke opmerking van hem: *ik vind de weg naar de eigen dood het grote probleem* – de beklemtoning is van Van Holk zelf. De vrees dat aftakeling en afhankelijkheid zijn deel zullen worden, heeft hem blijkbaar parten gespeeld. Maar die angst verbindt hij, in het hoofdstuk dat daarop volgt, met *De verwachting van het eeuwige leven*. Hoop is essentieel voor het christen-zijn, aldus Van Holk. Het is *de verwachting van het opgaan (...) tot een leven, onmiddellijker verbonden met de oerkracht van alle leven, met God*.

Autonomie In 1982 overlijdt Van Holk. Enkele van zijn familieleden hebben het vermoeden dat hij zelf het moment van zijn sterven heeft gekozen. En zo kom ik op een vergelijking tussen de levensgeschiedenissen van Dries van Agt en Bert van Holk. Beiden waren geworteld in de christelijke traditie. Beiden hebben zich gedurende hun werkzame leven intensief beziggehouden met medisch-ethische kwesties en voor beiden was op het einde van hun leven, om zo te zeggen, de uitkomst van hun innerlijke dialoog tussen christonomie en autonomie, het besluit om zelf hun sterfsmoment te bepalen – autonomie, dus. Dat roept de volgende vraag bij me op: heeft christonomie – Christus als richtinggevend principe – nog een plaats in het hedendaagse nadenken over euthanasie?

Zin der onvolmaaktheid Ik sla een laatste boek van Van Holk op: *De Boodschap van het Vrijzinnig Christendom*, uit 1939 – nog in de oude spelling! Die studie is eerder godsdienstwijsgerig dan ethisch van karakter. Van Holk schetst vijf bouwstenen van het vrijzinnig christendom. Ik sta wat

*Ik vind de weg
naar DE EIGEN
DOOD het grote
probleem*

*Kort voor zijn
overlijden is
hij bij AL ZIJN
FAMILIELEDEN
OP BEZOEK
GEWEEST als een
soort afscheids-
tournee*

Judith Bosch over haar grootvader

Charismatisch, intelligent, charmant: met die woorden typeert kleindochter Judith Bosch (1944) haar grootvader Bert van Holk. Hij was eigenginnig in zijn opvattingen en kleurde niet precies binnen de lijntjes van de kerk. Dat maakte hem tot een interessante gesprekspartner. Hij wist mensen te prikkelen. Als hij ergens een gastpreekbeurt had, zat de kerk bomvol. Zijn bijbeluitleg was altijd net even anders en hij slaagde erin de teksten te vertalen naar vragen die op dat moment speelden. Hij hield ervan een podium te hebben en mensen luisterden graag naar hem.

Bert van Holk overleed op 88-jarige leeftijd, tijdens het doen van een middagdutje op de divan in zijn studeerkamer, tussen zijn duizenden boeken. Er werd gezegd dat het zijn hart zou zijn geweest, maar in de loop van de tijd is een aantal familieleden er steeds sterker van overtuigd geraakt dat het overlijden van Bert van Holk een zelfgekozen dood was. Kleindochter Judith benadrukt dat het om een gevoel gaat. Er is geen autopsie gepleegd op het lichaam. Het is dus niet een zeker weten. Het is slechts een vermoeden.

Hoe komt de familie bij het idee dat Bert van Holk zelf het moment van zijn sterven zou hebben bepaald? Kort voor zijn overlijden is hij bij al zijn familieleden op bezoek geweest, als een soort

afscheidstournee. Niet dat hij dat zelf zo noemde maar zijn familie heeft dat, zeker achteraf, wel zo geïnterpreteerd. En hij was erg bang voor geestelijke achteruitgang. Hij had dat zien gebeuren bij een paar vrienden, en dat wilde hij zichzelf koste wat kost besparen. Voor iemand die zijn identiteit ontleende aan zijn eruditie en scherpzinnigheid, kun je je die angst ook goed voorstellen.

Zijn kleindochter vindt het typerend voor hem dat haar grootvader zijn eigen sterven zorgvuldig heeft voorbereid, dat hij daarbij niemand heeft betrokken en daar ook niemand mee heeft willen belasten. Het heeft haar kijk op wie haar grootvader was niet veranderd. Zijn levenseinde past bij de nadruk die hij in zijn geschriften steeds gelegd heeft op autonomie. Judith Bosch gedenkt haar grootvader Bert van Holk met genegenheid en respect. ■

Van Holk was een bekende figuur in het maatschappelijk debat. In het oorspronkelijke gedicht van Annie M.G. Schmidt 'Wat voor weer zou het zijn in Den Haag' komen de volgende woorden voor:

Wat voor weer zou het zijn in Den Haag?

[...]

Ja en toch (dat is gek) op den duur
ga ik hunk'ren naar Holland en huis,
naar de Afsluitdijk, mistig en guur,
naar de weerman bij ons op de buis,
naar 't gezicht van professor Van Holk,
naar een tulp in een Hollandse tuin,
naar het ochtendblad en zelfs naar Henk,
naar het Kurhaus, de Pier en Kijkduin.

Harry Bannink maakte er een lied van en verkortte de tekst.

Bovenstaande passage verdween daarmee uit het lied.

Hieronder de gezongen versie door Conny Stuart.

uitgebreider stil bij het hoofdstuk met de titel *Van het onvolmaakte*. Hij opent met de stelling: *ik ben vrijzinnig christen, omdat ik geloof in den zin der onvolmaaktheid dezer wereld*. Het onvolmaakte heeft, in de opvatting van Van Holk, een religieuze betekenis. Aan de ene kant staat de menselijke ervaring van *onvoltooibaarheid*, aan de andere kant die van *volmaakbaarheid*. Het *onvoltooibare* beschouwt hij als de grondtoon van ons bestaan. Een organisatie, een geloofsgemeenschap, het onderwijs, de zorg – om een paar voorbeelden te noemen – is nooit af: *Ofschoon wij er wel eens onder zuchten, dat daardoor het overzicht en de vreugde van het af-zijn ons ontgaan, verheugen wij ons meestentijds in den nieuwen dag om de nieuwe kans, en de volgende fase*. Dat brengt hem bij *volmaakbaarheid*. Dat iets niet af is, stuwt een mens voort naar vervolmaking. Het is een voortdurende zoektocht naar hoe het beter kan: *het vrijzinnig christendom*

aanvaardt met de onvoltooibaarheid ook graag de volmaakbaarheid der wereld als een richtsnoer voor het leven.

Mijn zelfonderzoek aan de hand van enkele publicaties van Van Holk heeft me tot het inzicht gebracht dat in onze tijd de vraag naar *de zin der onvolmaaktheid* nauwelijks meer klinkt. Dat beschouw ik als een verlies. Het besef dat in de gebrokenheid van het bestaan betekenis verscholen ligt, is, aldus Van Holk, nauw verweven met het uitzicht op de *volheid Gods*, waarin heil ieder mens ten deel zal vallen. In het publieke debat over het levenseinde kan de vrijzinnige traditie precies die notie inbrengen: de broosheid van het menselijk bestaan wordt gedragen door de hoop op heilheid. ■

TEKST Annemarieke van der Woude, remonstrants predikant in Oosterbeek.

Paul van Tongeren analyseert in zijn boek *Willen Sterven, over de Autonomie en het Voltooid Leven* hoe autonomie, wil, verlangen en denken interacteren bij besluitvorming rond voltooid leven. Charlotte Hille sprak met hem.

Autonomie

IS EEN PROBLEMATISCH BEGRIIP

Van Tongeren: 'Het argument dat centraal staat bij de vraag of er sprake is van voltooid leven is autonomie. Bij euthanasie is dit veel minder het geval, daar speelt eerder barmhartigheid. Autonomie is zelfbepaling, wat we zelf willen, waarbij ons willen door onszelf bestuurd wordt. Je moet euthanasie en voltooid leven dus duidelijk onderscheiden. Er is barmhartigheid enerzijds en autonomie anderzijds in deze twee begrippen. Deze wil is autonoom, bepaalt zichzelf. Ik heb in dit boek twee dingen gedaan. In de eerste plaats heb ik de geschiedenis van die wil laten zien, om te voorkomen dat wij ons identificeren met één manier van denken. Wij vallen niet samen met één interpretatie, maar zien dat er andere interpretaties zijn, dat die ene interpretatie ook tegenpolen heeft. Je wilt voorkomen dat we dogmatisch één interpretatie volgen, door te zorgen dat we weten waar die uit ontstaan is. Het andere is de analyse van die autonome wil waarin blijkt dat die autonomie

een hoogst problematisch begrip is, een paradoxale combinatie van willen en niet willen. Waar de autonomie vaak hoog in het vaandel staat van een zichzelf geseculariseerd achtende, door de Verlichting bevrijde, elite, werd mij duidelijk dat de wil als de kern van onze autonomie eigenlijk een door en door christelijk begrip is.'

*Denken is
altijd* GERICHT
OP *ware kennis*

De wil 'Onze Europese cultuur is een mix, met een Griekse lijn en een semitische lijn, een polytheïstische en een monotheïstische lijn. Onze Europese cultuur is als het ware een boom die op Germaanse aarde is ontstaan uit Griekse en semitische wortels. In

de ontwikkeling van de wil bij Augustinus zie je hoe het conflict tussen het Griekse denken en het semitische ervaren tot de ontdekking van de wil en het problematisch karakter van dat begrip heeft geleid. Hieruit ontstaat de wil die is te onderscheiden van zowel het verlangen als de rationaliteit. Voor de Grieken was de mens denken en verlangen die beide *van nature goed* zijn, waardoor er geen ruimte is voor het echte kwaad, zoals de semitische ervaring dat kende in de zonde, de opstand tegen God. Denken is altijd gericht op ware kennis. Probeer je maar eens te vergissen, dat lukt niet. Probeer iets niet te begrijpen, dwaling is wel mogelijk, maar niet bewust. Het verlangen streeft naar het goede. De natuur streeft naar wat ze als goed ziet. Het verlangen kan dus alleen zoeken naar het verwerven van wat het als goed ziet. Het willens en wetens doen van het kwaad staat daar tegenover, past daar niet bij. Augustinus ontdekt daarvoor de wil die nog iets anders is dan het verlangen.

A close-up portrait of an elderly man with short, light-colored hair, wearing round-rimmed glasses and a light blue button-down shirt. He has a serious, contemplative expression and is looking directly at the camera. The background is a soft, out-of-focus light blue. A teal-colored text box is overlaid on the bottom right of the image.

*Bij euthanasie speelt
eerder barmhartigheid*

AUTONOMIE IS ZELFBEPALING
WAARBIJ ONS WILLEN **door**
onzelf bestuurd wordt

Er is voor de Grieken wel een conflict mogelijk tussen natuur en rationaliteit. Dit conflict wordt doorgaans opgelost door te stellen dat de rede moet heersen over de natuur. In de Griekse lijn is het niet mogelijk het kwaad op te vatten als iets dat willens en wetens wordt gedaan. De semitische correctie op een pessimistische reactie op een Grieks optimisme. De wil is de mogelijkheidsvoorwaarde voor de zonde, maar is daarmee nog niet identiek aan het kwaad. De wil is de kern van menselijke existentie, maakt het – met verlangen en denken – tot een drie-eenheid.’

Voltooid Leven ‘De autonome wil, is dus te onderscheiden van verlangen en het denken. Het verlangen is eerder heteronoom: het *wordt* aangetrokken door het aantrekkelijke en afgestoten door het afstotelijke. Als je zegt dat je dood wilt, is het de vraag in hoeverre het om *verlangen* gaat, en in hoeverre om *wil*. Het gevoel dat het leven niets meer te bieden heeft dan alleen nog ellende is eerder van de orde van het (heteronome) verlangen, dan van de autonome wil. Het kan bovendien mede bepaald worden door wat anderen vinden. Bij onze verlangens speelt altijd ook de *peer group* een belangrijke rol. Ook bij een poging tot zelfdoding kun je vragen in hoeverre het om verlangen gaat, in hoeverre om autonome wil. Paul van Tongeren geeft in zijn boek een lijstje met redenen waarom mensen menen dat hun leven voltooid is. Men heeft het gevoel er niet meer toe te doen, anderen tot last te zijn, door gebreken niet meer voor zichzelf te kunnen zorgen. Deze punten komen ook voor in de bezinningsbrief van de Remonstranten uit 2018. Is dit dan een wil om niet verder te leven, of is dit een roep om aandacht? Van Tongeren onderstreept, leven doe je niet *alleen*, je leeft niet los van de maatschappij.

Autonomie, wil, verlangen en denken Van Tongeren: ‘Nog even terug naar de verhouding tussen autonome wil, verlangen en denken. Zoals wij doorgaans de term ‘wil’ gebruiken gaat het vaak om een mix van zowel ‘(heteronoom) verlangen’ als van (autonome) wil. Bij een keuze hebben we het niet in eerste instantie over de wil maar over het verlangen. De wil bepaalt of je toegeeft aan het verlangen. Als iemand zegt dat hij/zij/hen dood wil, wat bedoelt die per-

Je moet euthanasie en voltooid leven duidelijk onderscheiden ER IS BARMHARTIGHEID EN ERZIJDS *en autonomie anderzijds*

soon? Wat is er aan verlangen en wat is er aan wil? Is het een wil die zich overgeeft aan het verlangen, bepaalt die wil bewust of hij instemt met het verlangen? Het is onaantrekkelijk om te leven met pijn, dat stoot ons af. Dat is geen autonoom besluit. Welk element van willen zit hierin? Ons willen is doorgaans verlangen en wil, en het verlangen is dan leidend. De heteronomie van het verlangen toont zich ook in de veranderlijkheid van het verlangen. Wie zich verlaat op het verlangen, kan niet voor de toekomst beslissen. Als je zegt: ik wil niet meer leven als ik dement ben, zegt dat iets over het verlangen op dit moment. Als het verlangen verandert, dan zal ook die wil veranderen. Als je eenmaal aan het

begin van dementie staat, kun je daar anders over zijn gaan denken. Wie zegt dood te willen als hij dement zal zijn, bindt zijn toekomstig verlangen dus aan verlangen van nu. Maar het is vreemd een voorspelling te willen doen over het verlangen van de toekomst. Misschien dat daarom mensen al gerustgesteld worden wanneer ze *het middel* in huis hebben, dus het besluit voor zich uit kunnen schuiven, kunnen aarzelen of ze het gebruiken. Ook dat is een gedaante van de twijfel die Augustinus had.’

Taboe ‘De reden om dit boek te schrijven kwam voort uit een soort onbehagen over de manier waarop de discussie over voltooid leven gevoerd wordt. Dit heb ik geduid door het filosofische verhaal. Denk na over hoe je de begrippen gebruikt. Aan het eind van het boekje voelde ik mezelf genoodzaakt om een ander aspect van het onbehagen aan de orde te stellen, het besef of de idee dat de grens tussen leven en dood een grens is waar we niet over kunnen beschikken, in de zin dat er een taboe op ligt. Ik erken dat ik die opvatting heb, dat er een taboe op ligt, en dat het moeilijk is om een taboe te rechtvaardigen, omdat het niet te rechtvaardigen valt. Maar zonder taboes kunnen we niet leven. Ook mijn rationele analyse wordt gedragen door een standpunt. Mijn argumentatie wordt ook door een verlangen, een standpunt, een taboe, geleid, maar zonder dat mijn argument een ideologisch argument wordt.’ ■

TEKST Charlotte Hille, redactielid AdRem.

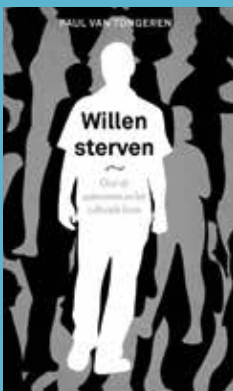
BEELD Merlijn Doomernik.

Wie is Paul van Tongeren?

Paul van Tongeren (1950), is filosoof en hoogleraar wijsgerige ethiek. Van 2021 tot 2023 was hij Denker des Vaderlands. Van Tongeren heeft zich gespecialiseerd in Nietzsche en Augustinus. Naast zijn wetenschappelijke werk houdt Paul van Tongeren zich bezig met publieksfilosofie. Van Tongeren behoort tot het Filosofisch Elftal van Trouw. Hij is rooms-katholiek.

Wat als...

Het aanschouwen van de aftakeling van mijn vader toen hij begon te dementeren vond ik afschuwelijk. Nadat ik hem in een huis voor mensen met dementie moest achterlaten op een *gesloten afdeling* werd het allengs verdrietiger. Mijn grote stoere vader van 92 die zijn leven onder controle had moest ik na ieder bezoek achterlaten als een verwarde kleuter die niet wist wanneer z'n familie hem weer kwam ophalen, die niet wist waar hij was, wie hij was en wie wij waren. Opeens had ik twee verwarde ouders: mijn vader opgesloten en mijn moeder (83) na 60 jaar huwelijk in het lege huis verdrietig alleen.

Anderhalf jaar lang bezocht ik hem – zo vaak ik kon – in het weekend, samen met mijn moeder. Tijdens de bezoeken en de autoritjes hadden moeder en ik hevige discussies met elkaar. Die gingen over de heilige plicht om iemand in leven te houden versus het recht om waardig te mogen sterven.

Ik vond het leven en lijden van mijn vader zó uitzichtloos dat ik het amper kon aanzien. Mijn moeder (katholiek van huis uit) zag dat anders. Zij was van mening dat, zolang een mens nog een beetje kon lachen (dat deed mijn vader nog wel) en een taartje kon eten, het leven nog zin had. Maar ik zag hem door de afgesloten gangen dwalen, vragend: *wat moet ik nu doen?* Dat vroeg hij bij alles. Bij het opstaan, bij het komen, bij het weggaan. Dan dacht ik, als je niet meer weet wat je moet doen en dat letterlijk aangeeft, dan is het toch duidelijk dat alles wat rest van je leven een constante marteling zal zijn.

Ondertussen werd hij steeds angstiger. Hij zag waanbeelden en dacht achternagezeten te worden. Hij wilde vluchten, weglopen, naar huis, naar zijn geboortedorp van negentig jaar

geleden. Weer later werd hij agressief naar het verplegend personeel en trok uit frustratie, onmacht en woede kranen uit muren. Na dit incident is hij in een isoleer-ruimte gezet. De situatie werd al- maar schrijnender en ik kon er steeds slechter mee omgaan.

Het zette mij aan het denken over euthanasie. Niet die van mijn vader, maar die van mijzelf. Ondertussen bleven we hem vanzelfsprekend bezoeken. Onder het 'genot' van een taartje koesterde mijn moeder de momenten die ze nog bij haar man kon zijn. En dat kon ik begrijpen. Maar de discussie over euthanasie liep steeds hoger op. Ik kreeg haar niet uitgelegd dat ik het een bevrijding zou vinden als mijn vader snel zou sterven. En zij kon mij niet overtuigen van het feit dat zijn leven nog wel waard was om geleefd te worden. Ze riep dan: *Maar we gaan hem toch niet doodmaken?!*

Ik begon na te denken over mijn eigen levenseinde. Ik heb toen de situatie met mijn huisarts besproken en aangegeven dat ik dit zelf nooit zou willen meemaken. *Ik begrijp je, want het is heel pittig wat er met je vader gebeurt*, zei hij. Samen hebben we toen een wilsverklaring opgesteld. Daarin heb ik exact de omstandigheden omschreven waaronder ik niet meer zou willen leven en toestemming gegeven om euthanasie te plegen als ik dat zelf niet meer zou kunnen aangeven.

Op het moment dat deze verklaring door de brievenbus van de huisarts gleed, gleed er ook – letterlijk voelbaar – een grote last van mijn schouders. ■

TEKST Marjorie Specht, vormgever AdRem.

1870 - 1960

In deze rubriek gaan we met de stoffer door het archief.

Liesbeth Orthel is historica en duikt in het verleden in de hoop lezenswaardige pareltjes te ontrukken aan de vergetelheid.

Op het landelijk bureau ontvangen we met regelmaat tassen en dozen oude boeken voor in de boekenkast (remonstrantica), om weg te geven aan studenten, of voor *het archief*. In sommige van die boeken zit een ex libris geplakt. Ex libris (*uit de boeken*) zijn er sinds de boekdrukkunst. Bedoeld om aan te geven dat betreffende exemplaren behoren tot een boekencollectie van een persoon, familie, bibliotheek of organisatie. In Nederland waren ze bijzonder populair van ca. 1870 tot ongeveer 1960. Het is een vorm van kleinkunst, maar ook gerenommeerde kunstenaars vonden het maken van een ex libris niet te min.

Ik heb de eigenaren van die boeken bijna nooit persoonlijk gekend, toch leer je ze via hun boekmerk een beetje kennen. Ze vertellen hun naam, motto of leidraad voor het leven; de afbeelding is met zorg gekozen: het familiewapen of de verbeelding van de familienaam, iets dat past bij het motto of bij de persoon zelf. Ontroerend vind ik dat. Het stemt mij ook wel eens weemoedig, al die sporen van mensen die er niet meer zijn met dezelfde liefde voor boeken als ik. ■

1

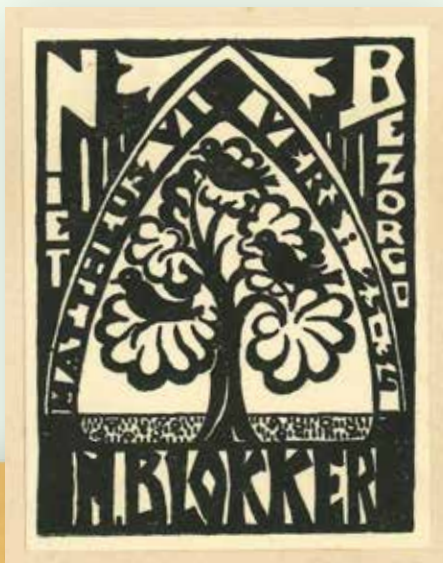
2

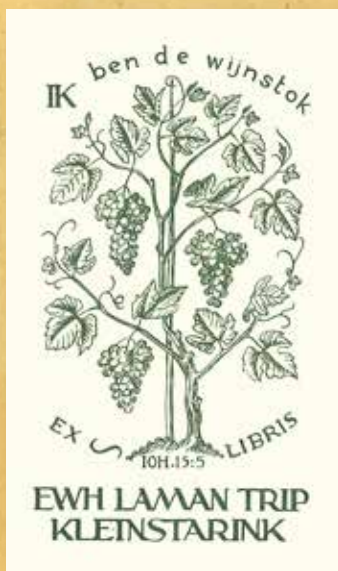
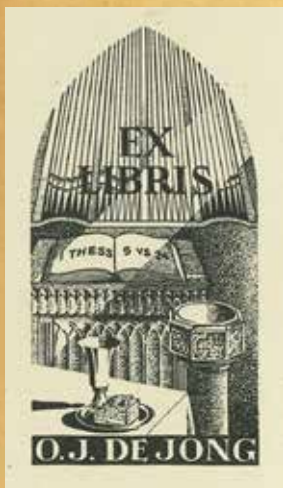
3

4

5

6

7

- 1 F.M. Westerouen van Meeteren, voorzitter Commissie tot de Zaken 1937-1946; advocaat; rechter; raadsheer in de Hoge Raad 1951-1966. Het motto is een citaat van Horatius: *meng onder uw ernstige bezigheden een weinig dwaasheid.*
- 2 G.J. Hoenderdaal, predikant Boskoop/Waddinxveen, Rotterdam, Arnhem en Amsterdam. Hoogleraar Remonstrants Seminarium 1958-1978.
- 3 N.A. Bruining, Vrijzinnige theoloog, predikant en medeoprichter en voorzitter van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep. 1946 houtsnede – golven. Gemaakt door Gerardina Maria (Mia) Pot -van Regteren Altena, kunstenaar en drukker.
- 4 N. Blokker, predikant van Oude Wetering, Vlaardingen en Utrecht. Secretaris CoZa van 1925-1946.
- 5 E.W.H. Laman Trip-Kleinstarink, predikant van o.a. Apeldoorn, Doesburg, Friedrichstadt. Het ex-libris verbeeldt haar favoriete passage uit de bijbel, Johannes 6.
- 6 G.J. Sirks, predikant in Doesburg, Dordrecht, Den Haag, Amsterdam en hoogleraar Remonstrants Seminarium 1949-1958. De ploegende boer is de verbeelding van een gelovig leven in dienst van het geloof; het ploegen van de akker wordt vaak als beeld gebruikt voor de volgelingen van Jezus.
- 7 J. Breukink, predikant in Nieuwkoop, Oude Wetering, Alkmaar, Friedrichstadt en Oosterbeek. Het motto is uit Galaten 5: 1-7.

Theodoor Marius van Leeuwen

Marius van Leeuwen werd na de oorlog, in 1947 in Delft geboren, waar zijn vader, Floris van Leeuwen, remonstrants predikant was. Een goed vrijzinnig gezin, dat de ruimte van de wereld en het geloof had leren kennen, omdat Floris vanaf 1937 werkzaam was geweest voor de Groep Vrijzinnig Godsdienstigen in Nederlandsch-Indië. Tijdens de Japanse bezetting werden Floris en zijn vrouw met drie kinderen gescheiden van elkaar geïnterneerd. In het kamp overleed één van de kinderen. In 2016 heeft Marius samen met zijn twee zussen en zijn broer het dagboekje uitgegeven, dat zijn moeder in die donkere tijd bijhield.

Na zijn studie in Leiden, waar hij in 1972 zijn doctoraal haalde en in 1973 zijn proponentsexamen aflegde, trok Marius niet gelijk de gemeente in, maar werd hij staflid van het vormingscentrum van de Woodbrookers in Barchem, een vereniging die ernaar streeft om mensen met verschillende levensbeschouwingen bijeen te brengen en via ontmoeting en gesprek tot persoonlijke verdieping te komen. Voor Marius is de wereld van geloof altijd veel breder geweest dan alleen de Remonstrantse Broederschap, zoals later ook in zijn grote oecumenische betrokkenheid naar voren komt.

Ricoeur Tijdens zijn werk in Barchem startte hij een promotietraject bij prof. H.J. Heering en verdedigde hij in 1981 zijn proefschrift *Surplus of meaning: ontology and eschatology in the philosophy of Paul Ricoeur*. Boven de rouwkaart stond een citaat, waarin Marius Ricoeur samenvat: *een mens wordt pas een mens door verhalen te vertellen*. Over dat vertellen, over de

teksten die daarmee verbonden zijn, gaat de filosofie van Ricoeur. Hij is grondlegger van de nieuwere hermeneutiek, de wijsgerige discipline, die zich op de vooronderstellingen en

*Voor Marius is
de wereld van
geloof* **ALTIJD VEEL
BREDER GEWEEST
DAN alleen de
Remonstrantse
Broederschap**

methoden van interpretatie bezint. Daarbij wordt niet meer het accent gelegd op onderzoek naar de tekst die bestudeerd wordt: wat bedoelde de schrijver, wat staat er werkelijk?

Maar voor Ricoeur gaat het om het effect dat de tekst op de lezer/hoorder heeft. Voor Ricoeur ligt de zin van een tekst niet achter de tekst, maar voor de tekst uit: wat gebeurt er door de tekst?

Ricoeur heeft Marius zijn hele werkzame en denkende leven begeleid en in veel van zijn publicaties komt dat ook terug, zoals het bekende *Van horen zeggen* dat in 1997 verscheen, over de geschiedenis en de uitleg van de bijbel. Een glashelder en zeer toegankelijk boek voor een breed publiek. Maar ook in zijn boek *Van feest naar feest* (2004) over de achtergronden van de christelijke feestdagen: het doorwerken van de bijbel in de kerkelijke praktijk.

Het boek waar hij zelf het meest aan hechtte, was *Teksten van mijn leven*. *Grote teksten uit de christelijke traditie* dat hij in 2007 samen met Maaïke de Haardt maakte. Daarin kijken acht mannen en vrouwen terug op een leven lang omgaan met de christelijke

*Marius van Leeuwen draagt de ring van Episcopus
zoals alle remonstrantse hoogleraren vóór hem
ook hebben gedaan. Foto: Paul Breuker.*

geloofstraditie aan de hand van de spirituele teksten die daarin voor hen leidend waren.

Wetenschap en kerk Marius probeerde een *trait d'union* te zijn tussen wetenschap en kerk. Hij werd predikant in Lochem-Zutphen van 1978 tot 1981 en kort na zijn aantreden als predikant van de Geertekerk in Utrecht werd hij bijzonder hoogleraar vanwege het Haagsch Genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst. In 1993 volgde hij Elze Jan Kuiper op als hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium, waar hij zijn studenten voorbereidde op het werk in de geloofsgemeenschap, met aandacht voor pastoraat en liturgie. Velen van hen roemen zijn persoonlijke betrokkenheid, zijn openheid en zijn bereidheid om mensen kansen te geven om hun weg in de kerk te vinden. Daarbij legde hij de lat overigens behoorlijk hoog en kon hij ook wel eens scherp zijn als mensen niet aan zijn verwachtingen voldeden. De taken van kerkelijk hoogleraar waren divers en veeleisend: niet alleen moest hij nieuwe predikanten opleiden en zijn wetenschappelijke bijdrage leveren, maar was hij ook een centrale figuur binnen de Remonstrantse Broederschap en als adviseur van de CoZa nauw bij het reilen en zeilen betrokken.

Met zijn emeritaat in 2012 was het theologische landschap ingrijpend veranderd: de Leidse theologische faculteit werd opgeheven en het Seminarium ging na 140 jaar in Leiden weer terug naar Amsterdam. Zijn plek werd opgevuld door twee anderen, omdat een generalist als Marius niet meer te vinden is, maar ook door de gewijzigde universitaire eisen. Marius realiseerde zich terdege dat deze ontwikkelingen niet tegengehouden konden worden. Hij bleef met grote betrokkenheid de ontwikkelingen volgen en heeft onlangs nog een uitgebreid en bewogen gesprek gehad met Johan Roeland, die sinds enkele maanden als hoofd-docent aan het seminarie verbonden is. Met hem besprak hij de overdracht van een groot deel van zijn bibliotheek aan het landelijk bureau om hem zo

toegankelijk te maken voor studenten en onderzoekers.

Oecumene Marius was zijn hele werkzame leven betrokken bij de oecumene, vanuit het besef dat de kerk veel groter, veel veelkleuriger is dan de kleine broederschap en het besef dat de bijbelse woorden op heel veel verschillende manieren doorwerken. In de oecumene merkte hij dat de Remonstranten weliswaar klein zijn, maar interessanter dan zij zelf soms denken. Hij nam deel aan de Assemblies van de Wereldraad van Kerken in Harare (1998) en Porto Allegre (2006) en van 2007 tot 2015 was hij vicevoorzitter van de Raad van Kerken in Nederland. Vanuit deze ervaringen had hij veel meer oog voor de waarde van liturgie. Voor al zijn werkzaamheden, op zoveel terreinen, werd hij bij zijn afscheid benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Ziekte Helaas heeft Marius door de ziekte van Parkinson de vele plannen die hij had voor na zijn emeritaat (onder andere een boek over Jezus) niet kunnen verwezenlijken. Hij raakte in toenemende mate beperkt, maar hij droeg dit alles met grote gelijkmoedigheid, samen met en mogelijk gemaakt door Marian, zijn vrouw en hun kinderen, Wouter en Machteld. Hij bleef betrokken, met scherp en geestig oog, voor wat er gaande was: in de wereld, in de gemeente, bij de Remonstranten. Op 14 februari 2024 kwam er door een val een onverhoeds einde aan zijn leven, op de dag af vijftig jaar nadat zijn vader overleed.

Bij het afscheid in een volle Geertekerk kwam de veelzijdigheid van zijn persoon aan bod: zijn enorme gevoel voor humor, zijn grote taalvaardigheid, zijn vriendelijkheid en zijn bescheidenheid, zijn diplomatie en niet te vergeten zijn muzikaliteit. Wij zullen ons Marius nog lang met respect en warmte herinneren. ■

TEKST Marthe de Vries, voorzitter van het convent van remonstrantse predikanten.

23 maart

Menno Simonslezing

Op zaterdag 23 maart 2024 wordt opnieuw de Menno Simonslezing gehouden.

Spreker in de doopsgezinde kerk in Utrecht, Oudegracht 270, zal zijn politica **Esmah Lahlah**. Tot de verkiezingen van 22 november was zij wethouder bestaanszekerheid, kansengelijkheid en talentontwikkeling in Tilburg. Bij de afgelopen verkiezingen stond ze op plaats 2 op de lijst van GroenLinks-PvdA. Sinds 6 december is ze Tweede Kamerlid voor die partij. Zij gaat spreken over bestaanszekerheid en armoede.

28 mei

Landelijke contactledendag

Op 28 mei van 11.00 tot 14.30 uur vindt in de Geertekerk in Utrecht een landelijke contactledendag plaats. Hoe houd je contact met elkaar binnen een kerkelijke gemeente? Hoe organiseer je dat, zonder dat je daarbij jezelf voorbijloopt? In alle remonstrantse gemeentes leven deze vragen, maar de organisatie van dit contact-houden-met-elkaar is overal net wat anders georganiseerd. Deze dag gaan we in gesprek om van elkaar te leren en nieuwe ideeën op te doen. De dag wordt georganiseerd door ds. Claartje Kruijff (Utrecht), ds. Reinhold Philipp (Den Haag), ondersteuning door Liesbeth Orthel (Landelijk Bureau). Vragen waar we omheen draaien zijn: Wat houdt het contactwerk eigenlijk in? Wat is hierin mijn verantwoordelijkheid? Hoe verhoudt het zich tot de rol van de predikant? Wat doe ik als...? Hoe doe jij dat? Wanneer heb je contact? In welke vorm? Er zijn geen kosten aan deelname verbonden, wel graag vooraf opgeven in verband met de voorbereiding van de dag: **Liesbeth Orthel (landelijk bureau), e-mail: info@remonstranten.org of telefoon 030 231 69 70.**

5-9 augustus

Creatieve midweek

Een zomerse midweek, in een mooie omgeving, vrij van huishoudelijke taken. Op het Buitengoed Fredeshiem in Steenwijk-de Bult van maandag 5 t/m vrijdag 9 augustus 2024. Om elkaar te ontmoeten bij het samen ontwikkelen van onze creativiteit. Vooral door te schilderen, maar ook door gesprekken met elkaar te voeren over remonstrantse thema's. Het schilderen (acryl) wordt begeleid door Antje Sonnenschein (onderste foto); zelfstandig werken kan echter ook.

Kosten 645 euro voor een verblijf (volpension) op een eenpersoonskamer; inclusief schildermateriaal en exclusief consumpties. Inlichtingen: **Leontine Kaptein 06 47 87 27 67**. Opgave bij **Landelijk Bureau Remonstranten, tel. 030 2316970 of info@remonstranten.nl**. Graag opgeven voor 12 april 2024.

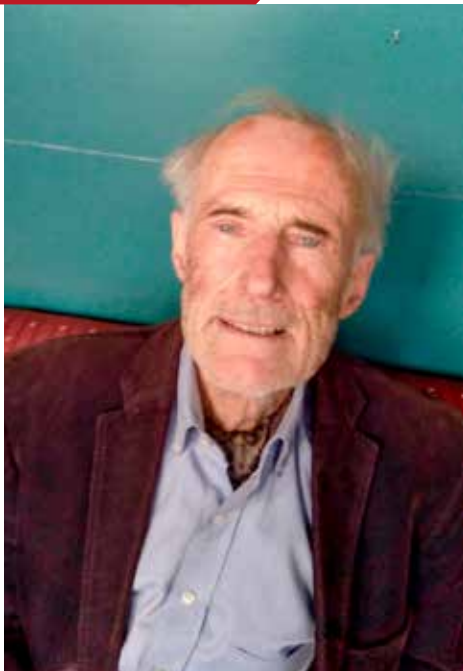
gewaardeerd met een 9,8

Bel: 06 24 24 06 07
(dag & nacht)
Geertekerkhof 3
3511 XB Utrecht

Pauline & Charlotte Res

Alting & Res Uitvaarten
ruimte voor afscheid

Alting & Res Uitvaarten

De kwetsbaarheid die er mag zijn VRIJE DISCUSSIE MET DE WORSTELING OM TOLERANTIE *trokken mij naar de Remonstranten*

Zelfstandig spiritueel ‘Ik ben geboren vlakbij het concentratiekamp Vught. Mijn wakkere ouders hielpen actief het verzet. De bevrijding in oktober 1944 voorkwam de voor hen geplande executie. Na de oorlog werd vader rechter en vicepresident van de rechtbank Zwolle. Ik studeerde na het gymnasium Celeanum in Zwolle met plezier rechten in Leiden. Op college hoorde je als een soort belijdenis: *Recht is een poging tot rechtvaardigheid*. In arbeids-, civielrecht en mijn project *De Balie, leemte in de rechtshulp?* (Ars

Vaste verschijning op remonstrantse bijeenkomsten is de rijzige gestalte van Maarten 't Hooft (1945), remonstrant in de Middelburgse Koorke. Hij is eigenlijk wars van ‘geloof’ en religieuze instituties, maar ging om na een fel kruisraketendebat in de remonstrantse kerk in Haarlem, waar het de sprekers er niet zozeer om ging om hun gelijk te halen, maar om meningsvorming. *Aan zo’n inspirerende beweging die bruggen slaat naar de seculiere wereld en naar andere geloven, wilde ik meedoen*, vertelt hij Michel Peters.

Maarten 't Hooft

Aequi, 1970) specialiseerde ik mij. Vervolgens werkte ik als wetenschappelijk medewerker en docent aan de juridische faculteit in Nijmegen. Ik startte daar met anderen een rechtswinkel. In 1976 begon ik in Haarlem bij de Raad van Beroep (RvB) voor sociale zekerheids- en ambtenaren geschillen. Daar doorbraken wij de toenmalige vaste leer dat een arbeidscontract en de daaraan gekoppelde sociale verzekering niet kon voor *Dienaren van het Woord*. Aansluitend werd ik rechter bij de RvB Groningen en tot mijn pensioen raadsheer/vicepresident bij de Centrale Raad van Beroep, de hoogste rechter in deze zaken.’

En toch... ‘Mijn ouders waren zelfstandige denkers, vrijzinnig-protestants *angehaucht*. Niet-kerkelijke, eigenstandige spirituelen. Als kind volgde ik in Zwolle gretig een bijbels verteluurtje in de buurt. Op het gymnasium en later in Leiden boeide mij Socrates, niet God. Wel leidde ik een NCSV kamp. Daar ontmoette ik Eva, mijn lief met wie ik al 56 jaar samen leef. Wij zijn gezegend met prachtige (klein)kinderen met wie we veel spannende bergtochten hebben gemaakt. In mijn Haarlemse tijd woonde ik eens een debat bij over plaatsing van kruisraketten, georganiseerd door de Remonstranten. Opponenten Hannes de Graaf en K. Paul van der Mandele voerden een fel, gewetensvol debat, waarbij het niet om winst of verlies ging, maar om ieders eigen meningsvorming. Toen ds. Henk van Waveren daarna in een kerstdienst

meedeelde dat hij Kerst eigenlijk niet met zijn geweten kon rijmen vanwege de kruisraketten, flitste door mij heen: hier gaat het om mijn realiteit. Na verder verdiepend contact met Henk besloot ik mij door hem te laten dopen. Ik deed in eigen woorden belijdenis. De kwetsbaarheid die er mag zijn, vrije discussie met de worsteling om tolerantie, trokken mij naar de Remonstranten. Later in Utrecht vond ik inspiratie in de Geertekerk bij Heine Siebrand (*Spinoza*), Florus Kruyne (*Zenmeester Jezus*) en Tina Geels (*Unitariërs*). Ook de droom van Christa Anbeek over een kerk die buiten haar eigen muren treedt, *Weerbare democratie* (Bastiaan Rijpkema), *Begrensde tolerantie* (Kees Schuyt), evenals de kleine NPB, zijn mij uit het hart gegrepen. Ik heb daarnaast een sterke, meer spirituele kant in mij waarin ik de gnosis onder de verhalen zoek. Antroposofie, Bram Moerland, Dag Hammarskjöld, Daniel van Egmond, de Dalai Lama en vele anderen voeden mij steeds weer opnieuw hierin. Ook de *Ode aan licht en liefde* van onze oud-predikant van de Koorke in onze huidige woonplaats Middelburg, Wim Jansen, houdt mij op weg naar een *koppig en toch*. Nu ben ik betrokken bij de Koorke, die inmiddels een open vrijzinnige vereniging werd en voel mij wel bij onze nieuwe ds. Elly van Kuyk. En ja, religie bevat grondstof tot oorlog maar ook parels en puzzels van wijsheid’. ■

TEKST Michel Peters.

